

Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення

Хранить . ПОСТ. лет **Україна.**

РАДІОВЕРЖЕНО

Хроніка визволення:

дослідження, документи, свідчення

МИНИСТЕРСТВО ОБОРОНЫ

Вірніше встановити факт, що це радянські партизани, ніж звинувачувати в цьому СРСР. Сьогодні ми маємо перемогти історично, і це означає, що ми маємо перемогти історично, і це означає, що ми маємо перемогти історично.

УДК 94(477)"1941/1945"
ББК 63.3(Укр)62
У 45

Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.

ISBN 978-617-7158-04-1

Науково-документальне видання вперше подає хронікальний вимір визволення населених пунктів України від нацистських загарбників у грудні 1942 р. – жовтні 1944 р.

Проект містить статті істориків, хроніку визволення міст, містечок і сіл України, засновану на широкій джерельній базі, та науково-довідковий апарат.

Книга призначається для науковців, краєзнавців, а також усіх, кого цікавлять різноманітні складники історії визвольних боїв на українських теренах у роки Другої світової війни.

Редакційна колегія

В.М. Литвин, В.А. Смолій, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (керівник проекту), О.Є. Лисенко (науковий редактор),
І.К. Патриляк, Н.О. Смолярчук, В.М. Сімперович (відповідальний редактор), В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Рецензенти

О.П. Реєнт, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
В.Ф. Шевченко, доктор історичних наук, професор

Автори та упорядники

Л.В. Легасова, О.Є. Лисенко, О.П. Білоус, В.А. Гедз, С.Ф. Даценко, З.Г. Златанов, І.К. Патриляк,
Т.М. Погоріла, Л.В. Рибченко, В.М. Сімперович, В.І. Смірнова, Н.О. Смолярчук, М.Ю. Шевченко, В.П. Яхнівський

Науково-допоміжна група

В.Л. Горобець, Т.В. Губань (коректор), С.В. Демченко, А.Ф. Малород (комп'ютерний набір),
С.В. Нікітіна (комп'ютерний набір, верстка), О.О. Очеретяний, Я.Л. Пасічко, О.В. Спасіченко (коректор)

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 6 від 26 червня 2014 р., та вченою радою Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», протокол № 4 від 4 липня 2014 р.

ISBN 978-617-7158-04-1

© Меморіальний комплекс «Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»
© Автори статей

ЗМІСТ

Вступне слово. Валерій Смолій	7
У вимірі історичної пам'яті. Любов Легасова	8

ЧАСТИНА I Наукові дослідження

Олександр Лисенко Визволення України від нацистських загарбників: проблеми історичної пам'яті та меморіальної політики	11
Володимир Сімперович Визволення українських територій: концептуальний діапазон вітчизняної історіографії	19
Надія Смолярчук, Тетяна Погоріла День за днем Україною: епістолярний монолог визволителів	28
Людмила Рибченко Радянські військові мобілізації на українських теренах у 1943 – 1944 рр.	37
Олександр Білоус, Валентина Смірнова Радянський партизанський рух у контексті визволення України (1942 – 1944 рр.)	48
Світлана Даценко, Володимир Яхнівський Двічі Герої Радянського Союзу – українці за походженням: спроба просопографічного аналізу	58
Златко Златанов Военачальники українського походження в боях за Батьківщину	75
Іван Патриляк Український самостійницький рух на завершальному етапі війни	85
Марина Шевченко, Віталій Гедз Реевакуаційні процеси та початок відбудови на українських землях в експозитарно-фондовому вимірі Меморіалу	101

ЧАСТИНА II Хроніка визволення України: грудень 1942 р. – жовтень 1944 р.

Археографічний коментар	113
Хроніка	115

ЧАСТИНА III
Документи та матеріали

Архіви доповнюють	263
Мовою фотодокументів	275
Подяки з війни	283
Між рядками	295
Фронтіві замальовки	306
Коли скінчиться війна?	315

Показчики

Іменний показчик	319
Предметно-тематичний показчик	321
<i>Список умовних скорочень</i>	323

ВСТУПНЕ СЛОВО

Ювілейні дати, пов'язані з війною, все більше віддаляють нас від тих скорботних і водночас звияжних часів. Напевно, тільки ті, хто їх прожив і пережив, хто залишив на війні свою молодість, нереалізовані життєві плани та мрії, власні здоров'я і кров, можуть із повною впевненістю стверджувати, що це було.

Війна струсувала все суспільство, оголила нерв непростих відносин між людьми та державою, поставила кожного перед складним вибором: попри всі образи на владу стати на захист Вітчизни чи обрати інші стратегії поведінки. Війна виявилася не тільки цивілізаційним глобальним збройним протистоянням, а й викликом для кожної з держав, що були в ньому задіяні. Це стало найбільш напруженим випробуванням для соціально-економічної та політичної систем, мобілізаційних можливостей держави. Водночас це був виклик для кожної людини. Саме поєднання політичної волі та військових зусиль держави з волею більшої частини громадян створило підґрунтя для консолідації в ім'я перемоги над агресорами.

Друга світова війна породила нові образи ворога. В ідеологічних конструктах кожного з її «акторів» він трансформувався в загрозливі символи, що позиціонували найвідразливіші риси: жорстокість, цинізм, зневажливе ставлення до загальнолюдських цінностей, демократичних свобод і самого життя. Доведений нацистами до абсурдних форм у вигляді геноциду та Голокосту, цей спосіб ведення війни виявив глибину моральної безодні, в яку втягнули не тільки власний народ, а й цілий світ Гітлер і його найближче оточення.

Разом із тим складні події другої половини 1930-х рр. продемонстрували відсутність надійних бар'єрів на шляху до розв'язання війни, інструментів стримування загрози глобального зіткнення, нейтралізації анексіоністських планів та збройної експансії. Незалежно від суспільно-політичного устрою, такі наміри різною мірою проступали в міжнародній політиці кожного з великих геополітичних «гравців». Тому науковцям ще належить з'ясувати ступінь провини і причетності кожного з них до розв'язання війни та ведення її незрідка брутальними засобами, а кожному суспільству – усвідомити власне місце у війні і власну провину за те, що сталося. Ізоляція останнього від цієї складної в моральному сенсі процедури робить можливими рецидиви мілітаризму, присвоєння ексклюзивного права вирішувати долі інших народів і держав силовими методами, приклади чого трапляються в сучасному світі.

Дослідження воєнної доби дає змогу з'ясувати не тільки механізми взаємодії державних органів, громадських інституцій, окремих індивідів, а й простежити внутрішню природу і моделі виживання людей в екзистенційних умовах війни. Граничне напруження фізичних і моральних сил, руйнування усталених соціальних зв'язків, форм господарювання в період окупації поставили український соціум перед необхідністю пошуку джерел існування та засобів боротьби з ворогом. Основною формою протидії загарбникам стала служба в лавах радянських Збройних сил. Лише в період боїв 1942 – 1944 рр. з території України до лав діючої армії було мобілізовано понад 3,5 млн мешканців республіки, а всього за роки війни – майже 7 млн осіб. Сотні тисяч патріотів узяли участь у партизансько-підпільному антинацистському русі Опору.

У «битві за Україну» полягли мільйони наших співвітчизників, а також представників інших народів. Подвиг тих, хто гнав ворога на захід, увічнений персональними нагородами, численними пам'ятниками, цим подіям присвячені тисячі наукових видань, документальних і художніх кінострічок, літературних і музичних творів.

Визвольна епопея вкарбувалася в історичну пам'ять нашого народу в усіх її героїчних і трагічних проявах. Осмислення цього нелегкого шляху потребує від істориків концентрованих зусиль і в сфері виявлення й актуалізації нових джерельних пластів, і в теоретичній інтерпретації емпіричних матеріалів, і в музейній практиці, і в комемораційних акціях. Цілком очевидно, що нова книга серії «Дослідження, документи, свідчення» вирішуватиме одразу кілька із цих завдань і викличе зацікавлення в широкого кола читачів.

Валерій СМОЛІЙ,
директор Інституту історії України НАН України,
академік НАН України

У ВИМІРІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Друга світова війна залишила глибокий слід в історичній долі України. 1225 днів і ночей господарював жадливий Молох війни на її території, двічі вогненний смерч прокотився її землями, не оминувши жодного міста, містечка, села і навіть найменшого хутора. Визволення від окупаційного ярма чекали всі: і місцеве населення, яке зазнало всіх випробувань «нового порядку», і воїни-визволителі, зокрема українці, які залишили на окупованій території батьків, дітей і дружин.

Серед розлогого переліку наступальних операцій радянських військ поважне місце посідають стратегічні ініціативи, спрямовані на визволення українських земель у грудні 1942 р. – жовтні 1944 р. Запеклість і жорстокість баталій, їх вирішальний характер дають нам право називати ці битви визначними.

Війна на території України не припинялася ні на годину впродовж 40 місяців, 35 із них припадають на активні бойові дії регулярних військ. Із січня 1943 р. до жовтня 1944 р. на українській землі відбулося 13 наступальних і 2 оборонні операції. У 1944 р. в Україні воювало 50% усіх сухопутних військ Червоної армії. У з'єднаннях Українських фронтів у 1944 – 1945 рр. українці становили 60 – 80% воїнів.

У Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» тема внеску України та її народу в справу Перемоги є пріоритетною. Вона акцентується в усіх формах музейної комунікації: науковому комплектуванні, різноманітних наукових вислідах, експозиційній, виставковій, видавничій та освітній діяльності. Майже чверть головної експозиції присвячено темі визволення України від нацистських загарбників. Музейними засобами, що ґрунтуються на інформативно багатій історіографічно-джерельній базі, експозиційно-просторові площі трьох залів репрезентують велич і значення подій, які знаменували вигнання гітлерівських окупантів із території України. Вузлові аспекти проблеми висвітлюються і в інших залах музею. Мовою унікальних реліквій переконливо розкривається хід бойових дій, мужність і звитяга визволителів, водночас не замовчуються складні та трагічні сторінки нашої історії.

Пропоноване видання у хронологічній послідовності реконструює воєнну кампанію семи радянських фронтів, флоту та трьох військових флотилій від першого дня, коли вони вступили на українську землю, до останнього, що завершив визволення України. Цей похід був не парадним маршем, а важкою і трагічною визвольною місією, що й донині закарбована болем у пам'яті тих, хто вижив, чекав і чекає дотепер звістки про рідних і близьких, які загубилися у воєнному буревії. І до сьогодні кількість зниклих безвісти сягає сотень тисяч наших співвітчизників.

Науково-документальне видання такого формату є першим у вітчизняній історіографії. Воно містить кілька взаємопов'язаних компонентів: науковий, хронікально-фактуальний та документальний:

- наукові дослідження вчених-істориків та науковців-музеєзнавців слугують важливим теоретично-інтерпретаційним доповненням хроніки визволення України від гітлерівських загарбників: розкривають хід стратегічних і фронтових наступальних операцій Червоної армії на українських теренах; фіксують визвольні баталії у вимірі історичної пам'яті, меморіальної політики та вітчизняної історіографії; характеризують особливості радянської військової мобілізації в 1943 – 1944 рр., реєвакаційних та відбудовних процесів на землях України; фокусують увагу на проблемах радянського та українського руху Опору; подають проєкцію визволення України через колективні портрети воїнів-українців – двічі Героїв Радянського Союзу та воєначальників українського походження, а також через воєнний документальний масив;

- своєрідний літопис-хронограф день за днем укарбовує епізоди визвольної епопеї, а назви майже 30 тис. визволених населених пунктів, ніби віхи шляху очищення від ворога, вкадровані у фронтові дороги військ 1, 2, 3 і 4-го Українських, 1-го та 2-го Білоруських і Північно-Кавказького фронтів, а також Чорноморського флоту, Азовської, Дунайської та Дніпровської військових флотилій. За сухою статистикою дат можна простежити, скільки разів довелося визволяти ті чи інші міста і села, які жорстокі й затяжні протистояння відбувалися на території Ворошиловградської (Луганської), Сталінської (Донецької) та Харківської областей. Нелегко уявити, що пережили мешканці окремих регіонів, коли вони кілька разів опинялися то під нацистською окупацією, то на відвойованій від ворога землі. До переліку визволених населених пунктів кожної області автори та упорядники підготували стислі історичні довідки, що містять інформацію

про початок та завершення очищення української землі від ворога, наступальні операції, які відбувалися на території конкретного регіону, та сили військ, задіяні на цьому напрямі;

- документи та матеріали – особливі свідчення про складні, суперечливі події, що супроводжували визвольні бої Червоної армії на українських територіях. Уміщені архівні документи віддзеркалюють стратегії поведінки пересічних громадян, політику радянських властей на щойно визволених від гітлерівців територіях, заходи з виселення іншомислячих та «неблагонадійних елементів» із Криму, насильницькі українсько-польські переселення, мобілізації польовими військкоматами тих, хто перебував на окупованих територіях тощо. Фотодокументи й фронтові малюнки засвідчують реалії та перипетії протистояння на радянсько-німецькому фронті: стрімкий наступ різних родів військ, важкі умови просування бездоріжжям, засніженими лісовими масивами, крутими карпатськими перевалами, а також зустрічі, мітинги з нагоди визволення міст і сіл України. Епістолярні джерела живою мовою розповідають про почуття і враження бійців, їхні мрії про майбутнє, підступний характер ворога та бажання якнайшвидше його розгромити. Подяки Верховного Головнокомандування за відвагу, виявлену воїнами під час визволення українських міст, підживлювали бойовий дух і наступальний порив у лавах Червоної армії. Ці документи сприймаються як віддзеркалення основних віх на шляху до визволення. Вони є свідченням того, що бійці різних національностей мужньо боролися з ворогом на українській землі.

Події Другої світової війни постійно залишаються в колективній пам'яті суспільства, активізують інтерес до них науковців, краєзнавців, військовиків, пошуковців, широких кіл громадськості та політикуму.

Історія визвольних боїв на теренах України, зафіксована у хронікальному вимірі, спонукає до переосмислення трагічної і водночас героїчної минувшини, закарбовування її в генетичному коді майбутніх поколінь.

Сподіваємося, що видання стане корисним як для наступних наукових досліджень, так і для популяризації історичних знань про воєнне минуле нашого народу.

**Любов ЛЕГАСОВА,
заступник генерального директора з наукової роботи
Меморіального комплексу «Національний музей
історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»**

Частина III

Архіви доповнюють

Справка
Про заняті німцями населені пункти Лозівського району Харківської області.

№ п/п	Найменування населеного пункту	Дата визволення	Дата визволення	Дата визволення	Дата визволення	Дата визволення	Дата визволення	Дата визволення
1	Лозово	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
2	Вотельський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
3	Висоцький	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
4	Єлизаветівський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
5	Єпантимівський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
6	К.-Цибульський	10/24	28/12	15/1/43	24/1/43	17/2/43	12/2/43	25/2/43
7	Козарський	25/1/43	29/1/43	28/1/43	3/2/43	21/2/43	14/2/43	14/2/43
8	Краснопільський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
9	Михайлівський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
10	Нова-Михайлівська	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
11	Нова-Николаївська	10/24	28/12	15/1/43	24/1/43	17/2/43	12/2/43	25/2/43
12	Орлівський	10/24	28/12	15/1/43	24/1/43	17/2/43	12/2/43	25/2/43
13	Киселівський	10/24	28/12	15/1/43	24/1/43	17/2/43	12/2/43	25/2/43
14	Камітинський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
15	Полтавський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
16	М.-Піддубний	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
17	Роздольський	29/1/43	29/1/43	29/1/43	11/2/43	29/1/43	15/2/43	15/2/43
18	К.-Вознесенський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
19	Сосні-Петропільський	10/24	28/12	15/1/43	24/1/43	17/2/43	12/2/43	25/2/43
20	Стирківський	13/2/43	28/2/43	28/2/43	11/3/43	28/2/43	15/3/43	15/3/43
21	Трипільський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
22	Роздольський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
23	Шибівський	13/2/43	28/2/43	28/2/43	11/3/43	28/2/43	15/3/43	15/3/43
24	Козарський	11/24	26/12	28/12	10/1/43	22/1/43	16/1/43	22/1/43
25	Володимирівський	13/2/43	28/2/43	28/2/43	11/3/43	28/2/43	15/3/43	15/3/43

2/3 ч. Зав. райархівом. Інформація
г. Лозова.

Довідка про окупацію та визволення населених пунктів
Лозівського району Харківської області.

2 березня 1944 р.

Держархів Харківської обл. – Ф.р. 3746. – Оп. 1. – Спр. 1-а. –
Арк. 97–97зв.

УРСР
КОТЕЛЬВСЬКИЙ
РАЙОННИЙ
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ
РАДІ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ
ЩЕПІЛ. ОБЛ.
25. липня 1944 р.

Справка
с. Котельва Котельвського
го р-на Полтавської обл.
було окупировано
фашистськими захват-
никами 9-го жовтня 1941 г.

За період окупації немцями було
работорвало 9 гол. і уцінено на
капітальні роботи в Німеччину
607 гол. молодети.
22 лютого 1943 г. село було звільне-
но і 12 лютого 1943 г. знову
занято немцями.
9 лютого 1943 г. с. Котельва було
повністю звільнено від фашист-
ських захватників.
До врання оточуєміє немцями
работорвали 8 гол. мирних жителів,
сожгли і розбомбили 460 господарств.

Председатель Котельвского Райсовета
депутатов трудящихся
Г. Степанко;
Г Секретарь - Дроздишук.

Довідка про окупацію та визволення смт Котельва Полтавської області.
25 липня 1944 р.

Держархів Полтавської обл. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 1.

Мовою фотодокументів

Визволення Лівобережної України. 1943 р.
Фонди МКНМІВВВ. – КН-786. – Н-18.

Харків визволено. 23 серпня 1943 р.
Фонди МКНМІВВВ. – КН-51425. – Ф-13025.

Зустріч із воїнами-визволителями. Харків. 16 лютого 1943 р.
Фонди МКНМІВВВ. – КН-82168. – Н-1892.

Бій за Харків. Серпень 1943 р.
Фото Г. Санька.
Фонди МКНМІВВВ. – КН-54737. – Ф-13478.

Подяки з війни

Подяка Верховного Головнокомандувача старшому сержанту Б.К. Алипкашеву – командир гармати 110-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону 252-ї стрілецької дивізії 53-ї армії Степового фронту.
23 серпня 1943 р.
Фонди МКНМІВВВ. – КН-218402. – Д-36506.

Подяка Верховного Головнокомандувача старшому сержанту І.П. Зятыкову – командир гармати 77-го винищувального протитанкового дивізіону 76-ї стрілецької дивізії 61-ї армії Центрального фронту.
21 вересня 1943 р.
Фонди МКНМІВВВ. – КН-72709. – Д-14557.

Фронтіві замальовки

Сталінград.
Худ. К. Чернявський.
1942 р.
Фонди МКНМІВВВ. – КН-144849. – ОМ-1659.

Мітинг у визволеному Барвінковому (Харківська область).
Худ. С. Година.
1943 р.
Фонди МКНМІВВВ. – КН-144024. – ОМ-1666.

Харків у вогні.
Худ. В. Мироненко.
1943 р.
Фонди МКНМІВВВ. – КН-153793. – ОМ-1812.